

ШКІЛЬНЕ НАВЧАННЯ ЯК ФОРМА ЗЕМСЬКОГО СПРИЯННЯ ГОНЧАРСЬКОМУ ПРОМИСЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті висвітлюється процес становлення навчальних закладів художнього спрямування на Полтавщині наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: губернське земство, розвиток художньої освіти, навчальний процес, гончарний промисел, гончарі.

Організаційні форми шкільної діяльності земств знайшли відображення в Положенні про початкові народні училища, затвердженому 14 липня 1864 року, де визначено право земств засновувати власні заклади¹. Як засвідчують архівні джерела, з 34-х губерній Російської імперії Полтавське губернське земство у період з 1899 по 1908 роки займало I місце з розвитку мережі навчальних закладів². Відкриття професійних закладів було нагальною потребою у вирішенні економічних питань губернії.

У статті аналізуються дії губернського земства щодо організації навчально-виробничого процесу закладів художнього спрямування – Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя, Опішненської, Поставмуцької, Глинської гончарних майстерень, з'ясовано передумови їх створення та основні напрямки діяльності, наповненість навчальних програм, прослідковано вплив закладів на традиційне гончарство регіону.

У сучасній історіографії деякі аспекти діяльності навчальних закладів досліджували вчені Юрій Лашук, Олесь Пошивайло, Віталій Ханко, Людмила Овчаренко³, але організація гончарського шкільництва ще вивчена не повністю, зокрема щодо ролі губернського земства у вирішенні комплексу проблем їх життєдіяльності.

Питання необхідності утворення Опішненської гончарної майстерні піднімалось ще у 1885 році на засіданні губернського зібрання⁴. Цьому сприяли якісні глини, необхідність надання допомоги гончарям у поліпшенні технології виробництва, що стосувалось й інших закладів.

Між тим майстерня розпочала діяльність у 1894 році в новозбудованому і оснащеному за кошти губернського земства приміщенні⁵. З відкриттям закладу у штаті було 4 працівники⁶. Тож, на початковому етапі діяльності майстерні кадрову проблему, при відсутності фахівців на загальнодержавному рівні, можна вважати, було вирішено. Управа вишукувала спеціалістів навіть за кордоном. У хронологічних межах дослідження найбільш вдалим варіантом вирішення цього питання було запрошення на посаду завідуючого майстернею відомого кераміста з Галича Ю.І.Лебішака (1912 р.). Контингент учнів за перші два роки зріс до 30 осіб і надалі періодично доходив такої межі⁷, тож складалось враження, що відкривалась перспектива для освоєння гончарської професії⁸.

Майстерня за своїм призначенням мала організувати навчання місцевих кустарів вдосконаленим технологічним прийомам гончарного виробництва⁹. Слід зазначити, що на той час чимало майстрів бажали підвищити професійний рівень, адже вікові особливості не були обмежені. Програма формувалась так, аби учні проходили послідовний курс вивчення роботи з алебастром, пластичною глиною, формами, станками, тобто вивчали основи виробництва з отриманням документу про здобуті знання. Майстерня функціонувала як зразкова¹⁰. Земство вважало її своєрідною експериментальною базою для вирішення гончарських проблем. Проте вона помітно перелаштовувалась на виготовлення виробів, характерних для фабрично-заводського виробництва: сервізи, набори кавові та для вина, флакони для парфумів тощо. Така динаміка формотворення у сфері життєдіяльності сільських

промислів не завжди була доречною, та й функціональні властивості часто не досягали меж повноцінних¹¹. Потрібно погодитись з висновком мистецтвознавця Олени Клименко: "Штучне втручання в місцеву традицію руйнувало художній образ доробків, призводило до виготовлення еклектичних речей. Керівництвом закладу й губернського земства не враховувалось головне – необхідність розуміння специфіки народного мистецтва, яке не потребувало корегування й цілеспрямованого введення чужорідних елементів"¹². Але ринок відіграв свою роль: майстерно виготовлені вироби вжиткового призначення із збереженням традицій не могли бути умовою успішного розвитку фабричної промисловості. До речі, одним із перших звернув увагу на негативні наслідки для гончарства від подальшого розвитку фарфоро-фаянсового виробництва професор Федір Корольов, у 1894 році він писав: "Поблизу Харкова в Будах відомий виробник фарфорового посуду Кузнецов заснував великий завод, де виготовляють для простого народу дешевий посуд, звичайно кращий, ніж виробляють кустарі; якщо вони не звернуть на ці обставини увагу, то завод Кузнецова скоро знищить гончарство"¹³. І це незабаром почало справджуватись. Тож, ситуація в промислі була досить неординарною.

Як зауважив вчений-керамолог Олесь Пошивайло: "Опішненська майстерня розпочала діяльність з виготовлення тієї продукції, якою годилося б закінчити. Замість того, щоб знайомити гончарів із досконаліми прийомами кустарного виробництва, вона поставила за мету розвинути новий вид промислу – виготовлення фаянсового посуду. Не ставши навчальним закладом, майстерня почала набувати ознак промислового підприємства. Це було однією з найсуттєвіших помилок земства, оскільки ні фаянсові, ні фарфорові вироби не могли бути предметом кустарного виробництва"¹⁴. Однією з найголовніших причин цього була відсутність талановитих спеціалістів-технологів, за висновком інженера-техніка Міністерства землеробства та державного майна професора О.М.Соколова, "це призвело до підриву значення майстерні серед місцевих кустарів і принесло шкоди в ході розповсюдження технічних знань"¹⁵.

Губернське земство, на жаль, не вишукувало шляхів налагодити навчальний процес, аби продовжити функціонування майстерні, як окремого закладу. У грудні 1899 року губернською управою було прийнято постанову про закриття майстерні^{16, 17, 18}. Такими упередженими діями було завдано промислу значної шкоди. Процеси, що в ньому відбувалися, значно ускладнилися¹⁹. Свідченням цього стали проби гончарів змінювати напрямок роботи, спеціалізуючись на окремих підгалузях гончарства: виготовленні кахлів, труб та штампувальної цегли²⁰.

Але розуміючи, що майстерня може стати у великій підмозі щодо вирішення економічних проблем губернії, у 1904 році її роботу було відновлено²¹. Висока кваліфікація відомого кераміста Петра Вауліна, під керівництвом якого працювали гончарі, надихнула їх на вагомі здобутки. Орієнтування на створення художніх керамічних виробів на народному підґрунті дали можливість гончарям виготовити 35 500 одиниць облицювальної цегли малого формату та 986 квадратних і трикутних орнаментованих полив'яних плиток; у 1907 році – до 30 тис. теракотових плиток для внутрішнього облицювання стін Полтавського земського будинку²² (нині Полтавський краєзнавчий музей).

Тож Опішненська гончарна майстерня, хоч і не виконувала навчальної функції, але факт творчого внеску засвідчив необмежені можливості майстрів при використанні технічної бази закладу та реалізації власних технологічних знань, пов'язаних з місцевими традиціями і якісною сировиною. Про необхідність відновлення її діяльності, як навчального закладу, постало питання у 1912 році на Всеросійському з'їзді художників. Як засвідчують архівні документи, "бажаючих учитися було так багато, що майстерня не спроможна була задовольнити прохання всіх кустарів"²³.

Земством розроблявся і втілювався навчальний план фахової підготовки гончарів, проводились досліді з використанням опішненських глин. Майстерня засвідчувала якість виробництва продукції участю у виставкових заходах не лише місцевого, а й всеросійського, міжнародного рівнів²⁴.

На основі джерельних матеріалів доходимо висновку, що губернське земство намагалося зберегти і розвинути особливості локальної народної кераміки шляхом заснування закладу, аби використати його можливості (створення матеріально-технічної бази, фінансове забезпечення, формування кадрового складу, контингенту учнів, впровадження навчальних програм з урахуванням регіонального аспекту) для поліпшення технологічного рівня доробків з глини,

забезпечення гончарського загалу сировиною, – це ті привабливі сторони діяльності, що сприяли розширенню художніх навиків, розкриттю талановитості опішненських майстрів, які на рубежі XIX – початку XX ст. відзначились високим професіоналізмом на ниві мистецтва.

Миргородська художньо-промислова школа була відкрита 1 листопада 1896 року²⁵. Утримувалась вона за кошти Полтавського губернського земства і Міністерства фінансів²⁶, а згодом фінансову допомогу надавало Міністерство торгівлі і промисловості, яке здійснювало керівництво навчальним процесом²⁷. Цікавою особливістю виявився масовий інтерес до професії кераміста, про що засвідчив вступний іспит, який складало 100 абітурієнтів²⁸, при зарахуванні 55-ти осіб²⁹. З кожним роком контингент учнів збільшувався. Приміром, у 1901 році до школи було зараховано 80 учнів, у 1903 році – 147. Слід звернути увагу, що здобували освіту діти з різних повітів, цьому сприяла підготовча робота органів земського самоврядування. Необхідно зазначити, що саме в земських закладах уперше в історії народної школи зроблено спробу розв'язати проблеми обдарованих дітей³⁰. Показовим є той факт, що навчання було безкоштовне при повному курсі – 5 років^{31, 32, 33}.

Метою школи земство вважало підготовку спеціалістів керамічної справи, які повинні володіти технологією виготовлення різного роду гончарних виробів, починаючи від простих до декоративно-художніх, а також інструкторів для розповсюдження серед кустарів та ремісників художніх і технічних знань³⁴. Поєднання теоретичних занять з практикою було найважливішим у навчальному процесі³⁵.

На той час першими викладачами мистецьких закладів, як правило, були фахівці образотворчого мистецтва. Їхнє звернення до проблем гончарства багато в чому було зумовлене розривом між культурними запитами населення різних соціальних верств і намаганням зберегти самотутнє народне мистецтво³⁶. Деякі з них обмежувалися створенням лише "нового стилю". Тому ряд учнівських робіт – це еkleктична форма з втраченим почуттям безпосередньої життєвості виконання декору, властивого для народних зразків³⁷, про що свідчили виставкові заходи.

Піклуючись про якісний склад педагогічних кадрів³⁸, які впроваджували передові методи навчання, земство зуміло залучити видатних особистостей. У різні часи тут працювали Іван Падалка, Василь Кричевський, Іван Українець, Микола і Осип Білоскурські^{39, 40}.

Привертає увагу той факт, що для проведення практичних робіт вирішувались питання забезпечення закладу сировиною з різних регіонів: Полтавського (білий пісок, мергель, попівська, миргородська глини), Чернігівського (глухівська глина), Катеринославського (каолін). Закуповувались деякі матеріали з-за кордону – фельдшпат і кварц⁴¹. Підвищенню кваліфікаційного рівня майбутніх спеціалістів сприяло проведення практики на фарфорових заводах, зокрема Ессена, поблизу Риги⁴², Імператорському порцеляновому і скляному заводі у Петербурзі (кошти земство передбачало). Відповідна підготовка забезпечувала виконання вихованцями складних художніх і будівельних робіт на замовлення^{43, 44}. З перших років існування школа приймала замовлення з оформлення монументальних будівель, отримувала пропозиції з Росії і з-за кордону⁴⁵. Діапазон творчих пошуків значно розширився за рахунок застосування люстрових полив, технологічних нововведень, що поєднувалися з традиційними способами декорування⁴⁶. Із вдосконаленням технологічного оснащення, зокрема, придбанням літографського станка (1909 р.) якість виробів сягнула європейського рівня.

Основні напрями розвитку художніх процесів у Миргородській школі визначалися двома завданнями: проблемою збереження і відтворення традиційних форм і методів творчості гончарів та їх орієнтацією на промисловий розвиток кераміки з переважанням ручної праці⁴⁷.

Стрімкий розвиток земських ініціатив щодо реформування системи підготовки кадрів – одна з характерних особливостей освітянських процесів на початку XX ст. У звітах управ, навчальних закладів, доповідях земських гласних, інших документах одержала наукове обґрунтування земська концепція української школи⁴⁸. Українське спрямування навчально-виховного процесу мало позитивні результати. В ході вдосконалення навчальних програм збільшувалась кількість предметів і урізноманітнювались спеціалізації. Так, на 1914 рік учні художнього відділення вивчали виробництво фарфору, фаянсу, напівфаянсу, майоліки, керамічного посуду⁴⁹. Збільшення контингенту засвідчує, що престиж закладу зростає⁵⁰, молодь у художній освіті вбачала засіб для забезпечення свого майбутнього. Слід наголосити, що випускники були

належно оцінені тогочасними фахівцями-керамістами, і тим, котрі успішно закінчували школу, пропонувалась робота, зокрема, на фарфоровому заводі в Ризі^{51, 52}.

Хоч в організації навчально-виробничого процесу мали місце серйозні недоліки, особливо в художній орієнтації, і все ж "в окремих новаторських пошуках педагогів та учнів традиційні рішення, мотиви, колорит набували цінних якостей у вигляді високохудожніх інтерпретацій"⁵³. Про рівень навчальної роботи у школі засвідчують тогочасні відзнаки, грамоти, які і донині зберігаються у музеї історії закладу.

Як форми земського сприяння гончарному промислу були відкриті Поставмуцька (1898 р.) та Глинська (1900 р.) навчально-показові гончарні майстерні.

Вже на початковому етапі навчання у Глинській майстерні (Роменський повіт) було зосереджено увагу на освоєнні традиційних способів гончарювання: точіння посуду на крузі, ліплення, малювання та самостійного випалювання⁵⁴. Відповідно до земських документів, це й було головною метою закладу – "покращення техніки гончарської справи виключно в межах виготовлення гончарного посуду"⁵⁵. Починаючи з вироблення таких найпростіших форм, як миски, горщики, – шкільне виробництво поступово вдосконалювало технологічний рівень, і позитивом було те, що в орнаментуванні використовувались місцеві мотиви⁵⁶.

З погляду художнього виховання найбільш ефективним періодом для школи були 1908 – 1913 роки, коли працював заступником директора відомий кераміст, випускник Коломийської школи Осип Білоскурський⁵⁷. Характерною рисою діяльності колективу було спрямування учнів на дотримання ідеї доцільності та органічності в питаннях поєднання форми й декору. Тож художні засади були зорієнтовані на традиції локального гончарства, хоч не вдалося уникнути й робіт еклектичних. Проте, слід зазначити, що у Глинському навчальному закладі це не стало системою. Вироби майстерні відрізнялися, приміром, від Миргородської школи, де домінувало захоплення декором. Досягнення певної стабільності в організації навчання дало поштовх до проведення її реформування. У 1908 році майстерня була реорганізована в інструкторську гончарну школу Міністерства землеробства та землевпорядкування з трирічним курсом навчання⁵⁸, що стало початком вирішення кадрової проблеми в губернії.

Про позитивний вплив інструкторської школи на розвиток гончарного промислу дізнаємось з директивних земських документів, в яких розкрито шляхи залучення місцевих гончарів до освоєння поліпшених технологічних основ керамічного виробництва⁵⁹. Для гончарів-практикантів школа стала центром удосконалення гончарської майстерності⁶⁰. Тогочасне технічне оснащення (мала три горни), проведення дослідів у шкільній лабораторії, кінцева мета яких – отримання водостійкого черепка і поливи, розроблена методика викладання профільюючих дисциплін, – це ті складові, що впливали на формування фахівця-інструктора, кераміста, які надавали теоретичну і практичну допомогу, що конче потрібно було гончарям. Випускники ставали надійною кадровою основою розвитку промислу на Полтавщині⁶¹.

Розглянуті різноманітні історіографічні та джерелознавчі матеріали дають можливість зробити висновок, що земство на рівнях повітовому, губернському, урядовому, хоч і важким поступом, але власну ініціативу впроваджувало в життя через здійснення комплексу заходів організаційного, фінансового, творчого спрямування, і лише завдяки цьому Глинська школа інструкторів гончарного виробництва змогла виконати історичну місію в поліпшенні технологічного й художнього рівнів гончарного промислу на Полтавщині, у межах тогочасної держави, і навіть за кордоном.

Якщо говорити про необхідність заснування Поставмуцької гончарної майстерні (Лохвицький повіт), то вже історія зародження цього виду ремесла (у 1860-х роках йде згадка лише про 4 гончарів, а в 1900-х – число їх зросло до 200)⁶² дає підстави стверджувати перспективність його розвитку.

Вже в самій назві – "навчально-показова" земство вбачало її доступність для гончарського загалу. І сподівання частково справджувались⁶³. Утримання закладу розподілялось між повітовим і губернським земствами, ще підтримувався незначними субсидіями Відділу сільської економії Міністерства землеробства та державного майна Росії⁶⁴. Проте, будівництво школи передбачалось на незначний контингент – 10 учнів⁶⁵. Для керівництва майстернею, за рекомендацією директора Миргородської школи, був запрошений управою майстер В.В. Терехов, він мав досвід роботи на імператорських фарфорових та скляних заводах у Петербурзі⁶⁶.

Стримувала організацію навчального процесу відсутність на державному рівні навчальних програм, тому перші спроби налагодження діяльності закладу мали хаотичний характер. Для керівництва майстернею земством була розроблена програма дій для оперативного і перспективного вирішення. Особлива увага приділялась практичним дисциплінам. У завдання входило вивчення місцевої глини, розмелювання її, виготовлення поливи, вогнетривкої цегли та черепиці, облаштування горнів. Такі пропозиції зацікавлювали гончарів. Вже на початковому етапі навчання вони могли виготовляти різноманітні вироби як побутового вжитку, так і вишуканий посуд, це: мальовані та фляндровані миски, декоративні предмети, статуетки. Продукція майстерні виставлялася для продажу на різноманітних виставках. Заклад закінчили місцеві гончарі: Григорій Ступка, Михайло Гончаренко, Сергій Німець, Петро Можчіль, Павло та Яків Петренки⁶, які згодом стали відомими майстрами гончарної справи.

Проте, слід звернути увагу, що на засіданні земського зібрання (1899 р.) перший рік діяльності був визнаний незадовільним. Викладацький склад не зміг спрямувати розвиток майстерні на шлях дотримання традицій місцевої народної кераміки. Якщо Роменська земська управа перебувала в постійному пошуку фахівців, які б вивчали й оволодівали творчими методами народних майстрів, то Лохвицька – обмежувалась лише частковим фінансуванням.

У 1906 році школа була закрита⁶⁸. Слід зазначити, що Поставмуцька майстерня знаходилась у центрі визначного гончарського осередку, вага якого випливала не лише з чималої кількості майстрів, а й з народності створюваних у ньому мистецьких речей. Тож зберегти майстерню означало б зберегти й розвинути локальні гончарські традиції, народну культуру краю.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що земські ініціативи щодо відкриття закладів художнього спрямування були викликані, в першу чергу, необхідністю підняття рівня гончарного промислу як складової економічного розвитку губернії. Частина випускників, отримавши професійні знання, приносила їх у маси в гончарні осередки регіону (Миргородська й Глинська школи – в межах держави), це сприяло розширенню знань майстрів у різних аспектах виробництва⁶⁹. Проблеми кустарництва частково вирішувались через залучення місцевих гончарів до роботи в майстернях, що стало суттєвим фактором активізації інтересу гончарів до нових способів гончарювання. Утворенням художніх закладів було покладено початок розвитку професійного керамічного мистецтва, сприяння поліпшенню технології виробництва в гончарних осередках губернії, що було явищем прогресивним.

¹ Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині / Відп. Ред. Лобурець В.Є. – Полтава, 1998. – С. 63.

² Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 182.

³ Овчаренко Людмила Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український керамологічний журнал. – № 1 (11). – 2004. – С. 119.

⁴ Клименко О. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. – Київ-Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 419.

⁵ Отчет деятельности Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Полтава, 1899. – С. 21.

⁶ Королев Ф.Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. 1. – С. 411.

⁷ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1897. – 41 с.

⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1894 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1895. – С. 22.

⁹ Полтавское губернское земское собрание XXXII очередного созыва. (10 – 19 декабря 1896 года). – Полтава, – 1897. – С. 160.

¹⁰ Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва 20 – 30 января 1899 года. – Полтава, 1900. – С. 338.

¹¹ Лащук Ю. Українська народна кераміка XIX – XX ст.: Дис. ... доктора мистецтвознавства. – Львів, 1969 // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 16/1. – Арк. 140.

¹² Клименко О. Вказ. праця. – С. 420.

¹³ Королев Ф.Н. Вказ. праця. – С. 411.

¹⁴ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть (Методичні рекомендації). – Опішня, 1989. – С. 14.

- ¹⁵ Там само. – С. 15.
- ¹⁶ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. – Полтава, – 1901. – С. 53.
- ¹⁷ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIII очередного созыва, 1897 года. – Полтава, – 1898. – С. 197.
- ¹⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Выпуск первый – Полтава, 1900. – С. 37.
- ¹⁹ Полтавское губернское земское собрание XXXV очередного созыва. (9 – 18 декабря 1899 года). – Полтава, – 1901. – С. 60.
- ²⁰ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1899. – С. 33.
- ²¹ О постройке земского дома. – Доклад № 142-й Губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XI очередного созыва. – Полтава, 1904. – С. 9.
- ²² О постройке земского дома. – Полтавскому губернскому земскому собранию 43 очередного созыва Губернской земской управы Доклад № 107. – Полтава, 1907. – С. 8.
- ²³ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 38.
- ²⁴ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Выпуск первый – Полтава, 1900. – С. 35.
- ²⁵ Освящение художественно-промышленного училища им. Н.В.Гоголя в г. Миргороде // Полтавские губернские ведомости. – 1896. – № 88. – С. 3.
- ²⁶ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1904 год. – Полтава, 1905. – С. 1.
- ²⁷ Распоряжения Министерства торговли Полтавской губернской управы о комплектовании Миргородской школы преподавателями и их службы. Заказы разных лиц и учреждений на изготовление керамических изделий // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7.
- ²⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1899. – С. 40.
- ²⁹ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1897. – С. 4.
- ³⁰ Гавриш Р. Вказ. праця. – С. 49.
- ³¹ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1906 год. – Полтава, 1907. – С. 3.
- ³² Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1901 год. – Полтава, 1902. – С. 7.
- ³³ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1907 год. – Полтава, 1908. – С. 1.
- ³⁴ Полтавское губернское земское собрание 46 очередного созыва с 1 по 10 декабря 1910 года. – Полтава, 1911. – С. 50.
- ³⁵ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1897 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1898. – С. 23.
- ³⁶ Шагалю Р. Аналіз художніх особливостей творів гончарних промислів // Українська керамологія: Українське народознавство. – Опішне, 2001. – Кн. 1. – С. 129.
- ³⁷ Там само. – С. 130.
- ³⁸ Прошения, о зачислении на вакантные должности преподавателей школы. Заказы разных лиц и учреждений на изготовление керамических изделий // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 29.
- ³⁹ Ханко В. Осередок мистецької освіти на Полтавщині // Україна в минулому. – VI випуск. – Київ-Львів, 1994. – С. 125.
- ⁴⁰ Списки личного состава и членов попечительного совета; сличительные ведомости о денежных оборотах школы. – ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 21.
- ⁴¹ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1909/10 учебный год. – Полтава, 1910. – С. 6.
- ⁴² Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1911 год. – Полтава, 1912. – С. 26.
- ⁴³ Заказы учреждений и разных лиц на изготовление керамических изделий, прошение о приеме на вакантные должности, об увеличении жалования преподавателям школы и другим вопросам // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 18.
- ⁴⁴ Переписка с Полтавской губернской земской управой и разными учреждениями по заказам керамических изделий и о взыскании долгов // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 8. – 43 арк.
- ⁴⁵ Ханко В. Вказ. праця. – С. 128.

- ⁴⁶ Шмагало Р. Вказ. праця. – С. 132.
- ⁴⁷ Шмагало Р. Там само. – С. 129.
- ⁴⁸ Текущие известия. Украинский вопрос в ученых учреждениях // Киевская старина. – 1905. – Апрель. – С. 56 – 57.
- ⁴⁹ Отчеты о состоянии профессиональных учебных заведений. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н.В.Гоголя, за 1914 год. – Полтава, 1915. – С. 4.
- ⁵⁰ Полтавское губернское земское собрание XLV очередного созыва с 1 по 10 декабря 1909 года. – Полтава, 1910. – С. 117.
- ⁵¹ Там само. – С. 117.
- ⁵² Требования различных учреждений о направлении к ним на работу выпускников школы; переписка по заказам керамических изделий // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 4.
- ⁵³ Шмагало Р. Вказ. праця. – С. 151.
- ⁵⁴ Лашук Ю. Керамічний осередок у Глинську // Українське гончарство: національний культурологічний щорічник. За роки 1996 – 1999. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 329.
- ⁵⁵ Доклад Ревизионной комиссии Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XL очередного созыва. – Полтава, 1904. – С. 5.
- ⁵⁶ Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1903 год. – Ромны, 1904. – С. 79.
- ⁵⁷ Школьна О. До питання термінології півної кераміки: еволюція вогнищ, печей, камінів, кахляних "кухонь", плит // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – 2009. – Вип. 1, 2. – С. 62.
- ⁵⁸ Лашук Ю. Вказ. праця. – С. 329.
- ⁵⁹ Отчет Роменской Уездной Земской Управы за 1903 год. – Ромны, 1904. – С. 122.
- ⁶⁰ Там само. – С. 223.
- ⁶¹ О пособияи Киевской губернской земской управе на развитие кустарного производства // Центральный державный историчный архиву Львові. – Ф.395. – Оп.1. – Од. зб. 2724. – Арк. 72
- ⁶² Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения // Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П.Семёнова. – СПб., 1903. – Т. VII. – С. 182.
- ⁶³ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Выпуск первый. – Полтава, 1899. – С. 36.
- ⁶⁴ Овчаренко Л. Проблеми гончарної освіти на території Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі діяльності Поставмуцької земської гончарної навчальної майстерні // Історична пам'ять. – № 1. – 2008. – С. 94.
- ⁶⁵ Доклады Лохвицкой Уездной Земской Управы XXXIV очередному уездному земскому собранию 1898 года. – Лохвица, 1899. – С. 98.
- ⁶⁶ Лохвицкое уездное земство. Очерк мероприятий по усовершенствованию кустарных промыслов. – Лохвица, 1901. – С. 17.
- ⁶⁷ Жук В.Н., Пустовіт Т.П., Фісун М.А., Ханко В.М. Наш рідний край (З історії освіти Полтавщини в дореволюційний період). – Випуск дванадцятий. – Полтава, – 1991. – С. 56.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Распоряжения Министерства торговли и промышленности, Миргородской уездной земской управы о помощи увечным воинам и организации курсов для них, отсрочке учащимся военнообязанным, постройке кузнечной и столярной мастерских и других вопросах // ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 34.

В статье освещается процесс становления учебных заведений художественной направленности на Полтавщине в конце ХІХ – начале ХХ века.

Ключевые слова: губернское земство, развитие художественного образования, учебный процесс, гончарный промысел, гончары.

Article deals with the process of the formation of artistic educational institutions in the Poltava Government in the late 19th – early 20th centuries.

Key words: government council, the development of artistic education, educational process, pottery craft, potters.